

Recenzja rozprawy doktorskiej

Ks. mgr -lic. Grzegorz Grąbczewski, „Recepcja przepisów posoborowych w architekturze rzymskokatolickich kościołów parafialnych po 1965 roku na terenie obecnej diecezji toruńskiej”. Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem ks. prof. dra hab. Dariusza Zagórskiego i dr hab. Joanny Kucharzewskiej, prof. UMK; Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2024, ss. 268; „Katalog”, ss. 388.

Od samego początku tzw. ery chrześcijańskiej wyznawcy Jezusa Chrystusa gromadzili się w konkretnych miejscach, aby trwać „w nauce Apostołów i we wspólnocie, w łamaniu chleba i w modlitwach” (Dz 2,42). Początkowo modlitewne spotkania odbywały się głównie w domach prywatnych (tzw. *domus ecclesiae*), które z czasem zaczęły zmieniać się w przestrzenie przystosowane do celów liturgicznych. Po Edykcie Mediolańskim (313) i przyznaniu chrześcijanom wolności religijnej, mamy już do czynienia z obiektami sakralnymi w sensie właściwym. Opisując atmosferę tamtego czasu Euzebiusz z Cezarei († 330) zwraca szczególną uwagę na „owe po miastach się odbywające dedykacje kościołów i nowowypbudowanych kaplic święcenia”^{*}. Właściwie od IV w. chrześcijańskie budynki sakralne, kościoły, na dobre zaczęły wpisywać się w pejzaż świata opartego na korzeniach cywilizacji chrześcijańskiej. Do dnia dzisiejszego własny kościół to dla wspólnoty parafialnej coś więcej niż tylko posiadanie obwarowanej prawem własności przestrzeni modlitwy. Kościół to duma, widzialny punkt odniesienia niewidzialnej tożsamości, przemawiający do świata i określający z kim ów świat ma do czynienia. Przestrzeń sakralna jak żadna inna determinuje to kim jesteśmy. Nawet imię konkretnego człowieka wypowiedziane w przestrzeni kościoła nabiera szczególnego wydźwięku, którego nie można porównać z największymi zgromadzeniami organizowanymi w zwyczajnej przestrzeni życia.

* Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna*, X 3.1, Kraków: WAM 1993, s. 421.

Nie może więc dziwić, że niemal w każdym miejscu, gdzie żyją chrześcijanie spotyka się ich mniej lub bardziej bogate świątynie. Zwłaszcza w krajach, które od setek lat nazywają się chrześcijańskimi, krajobraz udekorowany strzelistymi wieżami lub masywnymi kopułami zwieńczonymi krzyżem wydaje się czymś naturalnym i nieodzownym. Można pokusić się wręcz o stwierdzenie, że bez tych detali architektonicznych człowiek, który wyrósł w europejskiej kolebce cywilizacyjnej, nawet jeśli naznaczona jest ona dziś dalece posuniętą laicyzacją, czułby się w najlepszym wypadku dziwnie. I chociaż fenomen świątyni nie jest domeną jedynie chrześcijan, to jednak właśnie u nich nabrała ona wyjątkowego znaczenia i symboliki, o której często się zapomina. Dlatego też niezwykle ważnym wydaje się podejmowanie refleksji nad architekturą i teologią chrześcijańskich obiektów sakralnych, uwzględniając ich kontekst historyczno-kulturowy.

Stan badań w tej kwestii prezentuje się dość imponująco. Jednakże na styku liturgii i architektury wciąż istnieją niedocenione bądź nieodkryte obszary badawcze, które czekają na opracowanie. Wiele z nich odnosi się do lokalnego dziedzictwa kulturowo-religijnego, które – chociaż ograniczone zasięgiem kryteriów geograficznych – mogą znacznie ubogacić aktualny stan wiedzy. W tę właśnie przestrzeń badawczą wpisuje się recenzowana dysertacja autorstwa ks. mgr. -lic. Grzegorza Grąbczewskiego.

1. Tytuł i problematyka rozprawy

Swoją dysertację Doktorant opatrzył tytułem „Recepcja przepisów posoborowych w architekturze rzymskokatolickich kościołów parafialnych po 1965 roku na terenie obecnej diecezji toruńskiej”. Takie sformułowanie tematu jasno określa zakres badań zarówno od strony osadzenia ich w czasie (okres po 1965 r.), jak i przestrzeni geograficznej, która w tym przypadku zdeterminowana jest granicami obecnej diecezji toruńskiej. Już w tym miejscu należy docenić odwagę Doktoranta, który będąc zakorzenionym w kontekście Śląska (wszakże jest on kapłanem diecezji gliwickiej), podjął się niełatwego zadania umiejscawiając swoje badania w zupełnie innym kontekście.

2. Struktura rozprawy

Przedstawiona do recenzji praca doktorska składa się z dwóch tomów. Pierwszy, stanowiący teoretyczną bazę badawczą, liczy 263 strony (maszynopis, format A4) i składa się z następujących części: strona tytułowa, spis treści, indeks skrótów, wstęp, materiały stanowiące

bazę badawczą opracowania, stan badań, cztery rozdziały, zakończenie, bibliografia, aneksy (6 załączników) oraz streszczenia w języku polskim i angielskim. Z kolei tom drugi, „Katalog”, stanowiący bazę pogładową dotyczącą omawianych w pracy kościołów diecezji toruńskiej, liczy 383 strony (maszynopis, format A4) i składa się ze spisu treści, wprowadzenia, trzydziestu dwóch jednostek poświęconych poszczególnym obiektom sakralnym oraz spisu ilustracji, których zawarto tu 534.

Należy zaznaczyć, że struktura pracy jest jasna, a układ poszczególnych jednostek tematycznych logiczny.

a. Treść rozprawy

Zasadnicza treść rozprawy została poprzedzona wstępem (s. 7-13), w którym Autor wprowadza czytelnika w problematykę, osadzając ją w glebie nauki Soboru Watykańskiego II oraz uzasadniając dokonany przez siebie wybór obszaru badań (s. 8). Doktorant zwraca tu uwagę na interdyscyplinarność swojej pracy (s. 9), wskazuje na materiał badawczy (s. 10), precyzuje zastosowane w pracy metody (s. 11) oraz prezentuje ogólny zarys każdego rozdziału (s. 11-12), a także odnosi się do zawartości „Katalogu” (s. 12-13). Swoistą kontynuacją wstępu są kolejne jednostki: „materiały, na których oparto opracowanie: dokumenty Kościoła oraz archiwalia” (s. 14-19) oraz „stan badań” (s. 20-48).

W pierwszym rozdziale (s. 49-90) ks. Grzegorz Grąbczewski podjął się próby wskazania na determinanty rozwoju architektury sakralnej w granicach diecezji toruńskiej. Sporą część tego rozdziału stanowi historia powstania diecezji oraz określenie jej ram geograficznych. Autor dość szczegółowo prezentuje tu katalog parafii, zwracając szczególną uwagę na te, które erygowane zostały po 1992 r., a więc po utworzeniu diecezji toruńskiej. W ostatniej części rozdziału Doktorant prezentuje charakterystykę środowisk parafialnych budujących kościoły, o których mowa w tytule dysertacji.

Drugi rozdział pracy (s. 91-135) stanowi prezentację założeń i wskazań Soboru Watykańskiego II dotyczących architektury sakralnej. Autor wychodzi tu od zarysu tendencji przedsoborowych, opierając swoje badania na intuicjach ruchu liturgicznego oraz nauczaniu papieży. W dalszej części uwaga koncentruje się na przepisach reformy soborowej, ze szczególnym uwzględnieniem konstytucji o liturgii świętej „Sacrosanctum Concilium”. W rozdziale zaprezentowane zostały także aktualne założenia ukształtowania i wyposażenia przestrzeni celebracji mszalnej i pozamszalnej, zwłaszcza odnoszącej się do sprawowania sakramentów chrztu św. oraz pokuty i pojednania.

Rozdział trzeci dysertacji (s. 136-179) stanowi ogólne omówienie procesu budowy kościoła parafialnego. Autor wychodzi tu od ukazania realiów PRL oraz tych, które zaszyły po zmianach ustrojowych. Następnie prezentuje warunki lokalizacji nowych kościołów i w kluczu poczynionych ustaleń omawia proces uzgodnień projektowych w kontekście diecezji toruńskiej. Rozdział zamyka paragraf odnoszący się do relacji wizji projektanta kościoła w odniesieniu do kwestii liturgiczno-duszpasterskich.

Ostatni rozdział pracy (s. 180-200) stanowi rozwiązanie problemu postawionego w jej temacie. Lektura rozdziału powinna być sprzężona z dołączonym do pracy „Katalogiem”. To właśnie w oparciu o dane w nim zawarte Autor prezentuje kolejno lokalizację, rzut, bryłę, konwencję stylową, ukształtowanie przestrzeni celebracji mszalnej i pozamszalnej oraz innych elementów wnętrza omawianych kościołów. W tym miejscu trzeba zauważyć, że ostatni paragraf – chociaż bardzo interesujący – jest niewspółmiernie krótki; nieco bardziej szczegółowa redakcja mogłaby uczynić rozdział jeszcze bardziej ciekawym.

Całość merytorycznej części dysertacji zamyka zakończenie (s. 201-207), w którym Autor podsumowuje przeprowadzone badania oraz wyznacza obszary badawcze dla dalszych studiów z podjętej problematyki.

Z kolei „Katalog” zawiera zestawienie trzydziestu dwóch kościołów parafialnych diecezji toruńskiej, które stanowią bazę badawczą przedłożonej dysertacji. Każdą z budowli Autor zaprezentował w oparciu o schemat: metryka kościoła (zawierająca dane o jego lokalizacji, kanonicznym osadzeniu, rozpoczęciu budowy, wmurowaniu kamienia węgielnego, dacie dedykacji oraz informację o autorach koncepcji architektonicznej oraz na temat osób sprawujących nadzór budowlany), rys historyczny, usytuowanie budynku, opis rzutu, elewacje, konwencja stylowa, wnętrze oraz jego aranżacja. Dodatkowo poszczególne opisy uzupełnia dokumentacja zdjęciowa, o której wspomniałem już wyżej. Poszczególne jednostki opisowe kończy bibliografia załącznikowa, informacja o archiwum parafialnym oraz stronie internetowej omawianej parafii.

b. Bibliografia

Zebraną przez Autora bibliografię (s. 208-253) należy uznać jako w pełni wystarczającą, a nawet imponującą: w zestawieniu bibliograficznym znajduje się 467 pozycji opublikowanych oraz szereg materiałów źródłowych niepublikowanych, które uwzględniają m.in. dekrety oraz wewnętrzne zbiory parafii, co już w tym względzie czyni z pracy dzieło źródłowe. Bolączką bibliografii jest brak jej umiędzynarodowienia. Autor, poza drobnymi wyjątkami, korzystał głównie z publikacji polskojęzycznych. Dodatkowo pominął niektóre

działa, których obecności domagałaby się problematyka pracy (np. Mircea Eliade, *Sacrum a profanum. O istocie sfery religijnej*, Warszawa: Aletheia 2022, i in.).

3. Ocena merytoryczna

Z merytorycznego punktu widzenia należy uznać za poprawne zarówno sformułowanie tytułu jak i zawartość tematyczną poszczególnych rozdziałów. Autor już we wstępie zauważa, że podjęta przez niego problematyka nie została dotąd kompleksowo opracowana (por. s. 8) przez co praca może jawić się jako *novum* na firmamencie architektonicznego zestawienia posoborowych kościołów parafialnych diecezji toruńskiej.

W rozbudowanym wprowadzeniu do dysertacji Doktorant zawarł m.in. obszerną prezentację stanu badań, która wskazuje na rzetelną kwerendę lokalnych dokumentów kościelnych, jaką przeprowadził w toku przygotowywania rozprawy. Drobnym mankamentem jednostek wprowadzających jest dość ogólne sformułowanie celu pracy (s. 8); właściwie jego pełny zakres odkrywamy dopiero w zakończeniu, gdzie Autor pisze: „niniejsza dysertacja miała za cel ukazanie w jakim stopniu przepisy zawarte w zarządzeniach Kościoła, rozwijające i wyjaśniające myśl reformy liturgicznej rozpoczętej na ostatnim soborze zostały uwidocznione w architekturze rzymskokatolickich kościołów parafialnych, wybudowanych po 1965 roku na terenie obecnej diecezji toruńskiej” (s. 201). Dodatkowo czytamy tu o jeszcze jednym celu, którym było: „pragnienie spopularyzowania wiedzy o omawianych kościołach, a także uwrażliwienie osób duchownych, jak i zajmujących się projektowaniem architektury sakralnej, na potrzebę przemyślanego jej kreowania, zgodnego z obowiązującymi wymogami liturgii” (s. 207). Należy zauważyć, że bez względu na miejsce sformułowania celów, zostały one zrealizowane i dlatego powyższe uwagi nie są zarzutem, a jedynie sugestią przed ewentualnym wydaniem opracowania drukiem.

Lektura recenzowanej pracy doktorskiej jest interesująca. Autor w wielu miejscach zwraca uwagę na ważne aspekty przestrzeni liturgicznej i wyprowadza ważne wnioski, które powinny być nieodzowne w projektowaniu bądź urządzaniu wnętrza kościołów. Dla przykładu warto w tym miejscu przytoczyć jego opinię, że „model religijności danej wspólnoty nie jest obojętny dla procesu powstawania nowych obiektów sakralnych” (s. 83), bo – istotnie – przestrzeń sakralną determinuje konkretna wspólnota oraz czynności przez nią sprawowane. Chociaż „architektura sakralna, mimo swojego transcendentalnego przesłania, mocno osadzona jest w realiach czasów, w których powstaje” (s. 147), to jej projektowanie zawsze wymaga uwzględnienia wymagań liturgicznych (s. 92), gdyż – jak uczy Sobór – „charakter chrześcijańskiej świątyni jest

podporządkowany samej liturgii” (s. 93). Stąd też wniosek ks. Grąbczewskiego, że architektura musi zawsze „uwzględniać samą strukturę zgromadzenia liturgicznego oraz brać pod uwagę różnorodność funkcji liturgicznych” (s. 109). Niezwykle cennymi są również uwagi dotyczące urządzenia wnętrza kościoła, zwłaszcza usytuowania miejsca przewodniczenia (zob. s. 117-118) czy umieszczania w kościele wizerunków świętych (s. 127).

Jeszcze inną istotną kwestią podkreśloną w pracy jest społeczny charakter chrześcijańskiej świątyni. W dysertacji zwrócono uwagę na fakt, że w tkance urbanistycznej budowla sakralna przyczynia się do humanizacji i sakralizacji przestrzeni (s. 149). Stąd niezwykle ważnym jest prawidłowe lokalizowanie miejsca kultu: Doktorant, odwołując się do wskazań innego autora podaje nawet idealny czas dotarcia do kościoła, który nie powinien przekraczać 30 minut pieszej wędrówki (s. 150).

Omawiając merytoryczną stronę dysertacji warto zwrócić uwagę na wywiady i ankiety, które pomogły Autorowi nadać rozprawie wyjątkowych walorów i osadzić ją już nie tylko w teoretycznej przestrzeni, ale w bardzo konkretnym *sitz im Leben* aktualnej diecezji toruńskiej. Niezwykle ciekawe są opinie duchownych - budowniczych omawianych kościołów, w których wyrazili oni swoje intuicje architektoniczne (por. s. 166-169), a także architektów, dla których – jak można wnioskować – znajomość wskazań zawartych w dokumentach Kościoła nie stanowiła najważniejszego punktu odniesienia (por. s. 170nn; 203). Takie podejście wydaje się być bolączką współczesnego podejścia do architektury sakralnej w Europie, gdzie spotykamy wiele kościołów, które chociaż architektonicznie stanowią ciekawe rozwiązania, to jednak nie zawsze są praktyczne, a czasem nawet niepoprawne z teologicznego punktu widzenia. Dobrze więc, że Doktorant zwrócił uwagę na kwestię swoistej inicjacji liturgicznej osób projektujących kościoły. Pewien niedosyt pozostawia fakt, że niektórzy duchowni i architekci nie zdecydowali się na udział w badaniu Doktoranta, co z pewnością dałoby bardziej całościowy obraz; na to jednak Doktorant nie mógł mieć wpływu.

Godną zauważenia jest również umiejętność Doktoranta w wyprowadzaniu wniosków: w pracy nie tylko zawarty został suchy przekaz informacji, ale wszystko wzbogacone jest o intuicje samego Autora. Ks. Grzegorz Grąbczewski nie boi się również krytycznego podejścia do omawianych zagadnień. Oceniając rozwiązania architektoniczne w niektórych prezentowanych kościołach Doktorant odważnie nazywa je „niepraktycznymi”, „nie w pełni przemyślanymi” czy też wprowadzającymi w błąd odbiorców” (s. 195), a nawet dyskusyjnymi teologicznie (por. s. 199). Zdaniem Autora częstym problemem w omawianych kościołach jest np. „duża ilość, często przypadkowo dobranych obrazów i rzeźb, często niskiej jakości” (s. 206).

Oceniając merytoryczną wartość rozprawy trzeba również zwrócić uwagę na pewne braki czy niedociągnięcia. Na przykład pierwszy rozdział dysertacji jest w mojej ocenie zbyt rozbudowany, przez co jego związek z tematem głównym dość mocno się rozmywa. Właściwie bez większego uszczerbku dla całości część dotycząca historii diecezji mogłaby stać się elementem wstępu do pracy. Z kolei szczegółowe wymienianie parafii stanowiących tkankę poszczególnych dekanatów, chociaż z kronikarskiego punktu widzenia może być interesujące, to w tym miejscu jest zbędne i niepotrzebnie odwraca uwagę od istoty tematu.

Z kolei w drugim paragrafie pierwszego rozdziału Autor poświęca trzy strony na niemal katechetyczne omówienie pojęcia parafii: pytaniem otwartym pozostaje, czy w ogóle takie zdefiniowanie jest tutaj konieczne? W mojej ocenie nie, gdyż praca doktorska nie ma być podręcznikiem i powinna koncentrować się na istocie problemu, zakładając uprzedni zasób podstawowej wiedzy potencjalnego czytelnika. Według mnie najważniejszym i najciekawszym fragmentem pierwszego rozdziału jest jego ostatni paragraf, w którym Autor kreśli obraz wspólnot, o których mowa w temacie. Uważam jednak, że drugi rozdział pracy, bardzo ważny z punktu widzenia całości, śmiało mógłby stać się jej punktem wyjścia – pierwszym rozdziałem, co dodałoby dysertacji spójności i uczyniło ją o wiele bardziej kompaktową i jaśniejszą w odbiorze. W rozdziale tym znalazł się dość poważny błąd, którego nie mogę pominąć omawiając merytoryczną stronę dysertacji: otóż na s. 101 Doktorant odwołał się do Soboru Konstantynopolitańskiego IV (869-870), mylnie nazywając Soborem Chalcedońskim (*sic!*). Z pewnością jest to zwyczajne przeoczenie, jednak w pracy naukowej takich podstawowych błędów należy się wystrzegać.

W ocenie merytorycznej recenzowanej dysertacji dość dobrze wypada jej zakończenie, w którym Autor podsumowuje całość swych naukowych poszukiwań.

Należy docenić oparcie prezentowanych w dysertacji badań na bogatym materiale źródłowym, a także wysiłek włożony przez Autora w przygotowanie „Katalogu”, co w rzeczy samej wydaje się być nowatorskim i unikalnym podejściem do wybranej problematyki. Sam Doktorant zauważa, że wszystkie zebrane w nim opisy „są tekstami autorskimi, stanowiącymi pierwsze tak szczegółowe i kompleksowe opracowanie, zwłaszcza w odniesieniu do aranżacji wnętrza wedle wymogów posoborowych w badanej grupie kościołów” („Katalog” s. 6). Zestawienie treści i ilustracji jest rzeczywiście bogate, niemniej jednak sama lektura „Katalogu”, chociaż faktograficznie poprawna, pozostawia pewien niedosyt. W mojej ocenie przedstawiona prezentacja założeń architektonicznych zyskałaby na merytorycznej wartości, gdyby konfrontowano je tu bezpośrednio z konkretnymi przepisami kościelnymi. Oczywiście, wszystkie zawarte informacje korelują z merytoryczną częścią dysertacji, w której przepisy są

przedstawione. Jednak dla jeszcze lepszej przejrzystości można by było stworzyć pewien schemat i w oparciu o niego wykazać, które postulaty soborowej reformy zostały zrealizowane w konkretnym kościele parafialnym, a które nie.

Wskazane w powyższej ocenie drobne potknięcia merytoryczne są łatwe do wyeliminowania i dlatego nie obniżają wartości dysertacji, którą należy docenić i uznać jej *novum* na gruncie badań nad liturgią i architekturą, co powinno zostać docenione zwłaszcza na terenie diecezji toruńskiej.

4. Ocena formalna

Z formalnego punktu widzenia recenzowana praca spełnia wymagania stawiane dysertacjom doktorskim. Autor prowadzi dyskurs w sposób logiczny, chociaż nie ustrzega się przed popadaniem czasem w ogólniki, a czasem w zbyt detaliczne szczegóły. Wątpliwości w mojej ocenie stanowi zbyt rozbudowane wprowadzenie, składające się z trzech wspomnianych wyżej jednostek: bardziej kompaktowe podejście do tej kwestii mogłoby znacznie ułatwić lekturę.

Poszczególne rozdziały pracy są poprzedzone ogólnymi wstępami, brakuje jednak zwięzłych i jednoznacznych podsumowań rozdziałów, co może nastęrczać pewnych trudności formalnych w odbiorze omawianych treści.

Zasadniczo język pracy jest poprawny, jednak w bardzo wielu miejscach zabrakło zwyczajnej dbałości o szczegóły, co wydaje się być swoistą piętą achillesową dysertacji. Dotyczy to interpunkcji, stylu wypowiedzi, a czasem nawet ortografii. Autorowi w wielu miejscach brakuje konsekwencji w zapisach tytułów czy wyrazów obcych. Niekiedy tytuły zapisuje on prostym krojem czcionki, bez specjalnego wyróżnienia (np. s. 8 – zapis tytułu samej rozprawy), najczęściej jednak stosuje kursywę (np. s. 21, 23, 43, 79, itd.), co nie jest najszcześliwszym wyborem, zwłaszcza, że cytaty wyróżniane są w ten sam sposób (brak cudzysłowu; kursywa) – taka metodologia wprowadza nieco zamieszania.

Zastanawiającym jest również zapis dokumentów Kościoła: rodzaj dokumentu Autor najczęściej traktuje równorzędnie z tytułem (np. konstytucja o liturgii świętej *Sacrosanctum Concilium* to w pracy czasem *Konstytucja o liturgii świętej „Sacrosanctum Concilium”* [s. 7], *Konstytucja o Liturgii świętej „Sacrosanctum Concilium”* [s. 14], a czasem *Konstytucja o liturgii świętej* [s. 105], a nawet *Konstytucja o Liturgii Świętej* [s. 32, przyp. 166]). Ta niekonsekwencja dotyczy właściwie większości dokumentów, włącznie z Katechizmem Kościoła Katolickiego, który czasem zapisywany jest kursywą (s. 108, 136), a czasem w połowie kursywą, w połowie zaś krojem prostym (s. 8). Brakuje tu również konsekwencji w zapisie wyrazów łacińskich, np. słowa

sacrum i *profanum*, najczęściej zapisywane są krojem prostym (np. s. 92, 99, 149, 162, 168, 206 itd.), jednak zdarza się również zapis kursywą – w mojej ocenie bardziej właściwy (s. 91); krojem prostym Autor zapisuje również termin: *Vaticanum Secundum* (s. 42, 43, 107, 181).

Wspomniany brak dbałości o formalną stronę pracy uwidacznia się również w kilku innych miejscach. Zdarzają się tu czasem niepotrzebne słowa (np. s. 91 „różnie”, s. 149 „Jakże”), czasem niepełny i w konsekwencji błędny zapis pełnej nazwy PRL (s. 12, 203: „Rzeczpospolita Ludowa”), a nawet jeden komentarz roboczy (s. 128: „tu można dodać o tradycji witraży, i że zawsze kojarzył się z mistyką światła, uobecniającą Boga”). Z kolei w innym miejscu ks. prof. Jacek Nowak zyskuje inicjał N. Nowak (s. 124), zaś pani Promotor dr hab. Joanna Kucharzewska jawi się jako profesor Uniwersytetu Opolskiego (s. 13).

Bogata bibliografia została podzielona w sposób logiczny, chociaż kwestią do przemyślenia jest bardziej szczegółowy podział pierwszej części: być może lepiej byłoby nazwać ją ogólnie „źródła”, a następnie wyszczególnić wydania Pisma Świętego, dokumentów soborowych, ksiąg liturgicznych i dokumentów papieskich. Przemyślałbym również umiejscowienie niepublikowanych materiałów źródłowych, które w aktualnym miejscu zaburzają nieco przejrzystość wykazu. Natomiast samo zebranie, cytowanie i wykorzystanie materiału źródłowego oceniam pozytywnie. Należałoby jednak korzystać z najnowszych wydań dokumentów Kościoła, np. poprawione wydanie Katechizmu Kościoła Katolickiego z 2020 r. lub Kodeks Prawa Kanonicznego z 2022 r. W bibliograficznym układzie nazwisk zdarzają się również potknięcia w zapisie inicjałów nazwisk, które należy wyeliminować przed ewentualną publikacją (np. s. 247, s. 249, s. 250, s. 251, s. 252).

Przypisy w przedłożonej dysertacji zasadniczo zostały zredagowane w sposób poprawny i konsekwentny.

W przyszłej publikacji rozprawy, którą gorąco polecam, należy wziąć pod uwagę zasygnalizowane wyżej uwagi.

5. Pytania do dyskusji

- Które dokumenty Kościoła, zdaniem Doktoranta, powinny stanowić niezbędne *vademecum* dla osób zajmujących się projektowaniem kościołów i ich wystrojem? Czy przeprowadzone wizje lokalne w badanych kościołach ujawniły potrzebę zwrócenia uwagi na jakiś faktor architektoniczny, który nieobecny jest w sformułowanych przepisach kościelnych, a mógłby ubogacić założenia architektoniczne budowli sakralnych?

- W dysertacji Doktorant przywołuje stwierdzenie, że „sztuka kościelna, w tym święte obrazy nie mogą być wytworem oraz polem nauczania osób nie będących w komunii z Kościołem oraz postaci niegodnych” (s. 101). W przestrzeni kościelnej powstała niedawno kwestia dzieł (głównie mozaik) byłego jezuita ks. Marka Ivana Rupnika. Po nagłośnieniu skandali z jego udziałem wiele środowisk zaczęło wzywać do niszczenia dzieł jego autorstwa, które przyozdabiają dziś szereg kościołów i kaplic w różnych częściach świata. W niektórych miejscach podjęto już działania w tym względzie nakazując zasłonięcie bądź usunięcie mozaik. W jakim stopniu, zdaniem Doktoranta, dzieło artystyczne powinno współdzielić odpowiedzialność za błędy/grzechy jego twórcy?

6. Wniosek końcowy

W ostatecznej ocenie należy stwierdzić, że praca doktorska ks. Grzegorza Grąbczewskiego, napisana pod kierunkiem ks. prof. dra hab. Dariusza Zagórskiego i pani dr hab. Joanny Kucharzewskiej, prof. UMK, jawi się jako dojrzała i samodzielna. Doktorant wykazał się dobrym opanowaniem warsztatu badawczego, a także zebrał i przeanalizował obszerny materiał źródłowy. Praca ukazuje wiedzę Autora zarówno z zakresu teologii liturgii jak i architektury sakralnej.

W mojej ocenie przedstawiona dysertacja, mimo dostrzeżonych drobnych braków, zarówno od strony merytorycznej jak i formalnej jest twórcza, przyczynia się do rozwoju teologii i architektury sakralnej oraz spełnia wymogi stawiane rozprawom doktorskim. Dlatego też oceniam ją pozytywnie i wnoszę o dopuszczenie ks. mgr. -lic. Grzegorza Grąbczewskiego do dalszych etapów postępowania doktorskiego.

ks. dr hab. Mateusz Rafał Potoczny, prof. UO

Opole, 22 sierpnia 2024 r.